

CSEPELI GYÖRGY – PAPP RICHÁRD

„ERRŐL NEM SZABAD, NEM ILLIK BESZÉLNI”

A holokauszt emlékezetéhez kapcsolódó bizalmatlanság nem zsidó olvasatai

Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon

■ Jelen írás Csepeli György és Papp Richárd *Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon* címmel készülő könyvének részleteit tartalmazza.

Nyolcvan év telt el a magyarországi deportálások tragédiája óta. Az áldozatok és szemtanúk nemzedékének élő, kommunikatív emlékezete lassan a kulturális emlékezet része lesz. Mindeközben Közép-Európában az elmúlt évtizedekben nem volt kollektív szembenézés, nem volt nyilvános és átfogó, nyílt társadalmi diskurzus a vészkorszakról. A felejtés és az elhallgatás problémái, az antiszemitizmus társadalmi megnyilvánulásai és a holokauszttagadás narratívái ma is eleve- nek Közép-Európában.

A rendszerváltás óta eltelt három évtized során beiktatták a holokausztoktatást az iskolai tantervekbe, valamint emlékművek, múzeumok épültek, könyvek és filmek jelentek meg a holokausztra való emlékezés érdekében. Felmerül azonban a kérdés, hogy mindez hogyan járul hozzá a holokauszt emlékezetének fenntartásához.

Mindehhez kapcsolódóan *Kiáltó csend. A holokauszt helyi emlékezete Magyarországon* című, kiadás előtt álló könyvünkben többek között a következő kérdésekre kívánunk válaszlehetőségeket találni: milyen jelentéssel bír a holokausztra való emlékezés különböző településeken? Vannak-e az emlékezésnek jelei, és elérnek-e hozzánk jelentéseik? Hogyan kutathatjuk és értelmezhetjük a holokausztemlékezet, illetve a felejtés folyamatait? Meggyőződésünk, hogy a hallgatás okozta kollektív stresszt csak a beszéd, a közös gondolkodás, az értelmező emlékezés oldhatja fel.

Könyvünk a fent leírtak fényében született empirikus társadalomtudományi kutatásunk eredményeiből készült. Kutatásunkat 2022 és 2024 között a Visegrad Fund támogatta.

A holokausztemlékezetről számos kiváló történeti és kvantitatív szociológiai kutatás született. Ezek a kutatások azonban nem tárják fel, és nem elemzik az emlékezet helyi és személyes empirikus mélységeit, amelyeket a személyes elbeszélések konstruálnak és rekonstruálnak. Kutatásunk kvalitatív társadalomtudományi módszerekkel dolgozta fel és értelmezte a holokausztemlékezet recens jelentéseit társadalmunkban. A kutatás nívuma, hogy a magyarországi holokausztemlékezet-kutatás eddig kevésbé feltárt vetületére, a transzgenerációs és transzlokális emlékezeti mintázatok jelentéseire, a holokausztemlékezet generációs változásaira és továbböröklődő folyamataira is rá tud mutatni.

Reményeink szerint könyvünk példáinak segítségével az olvasó olyan gondolatokkal szembesülhet, amelyek az áldozatok, a kívülállók, az elkövetők és utódaik nézőpontjainak megismeréséből fakadhatnak. Írásunkban a holokauszt társadalmi emlékezetéhez kapcsolódó felejtés, tudáshiány, illetve a vészkorszak

borzalmainak átélése és a múlt életben tartásának fontossága egyszerre jelenik meg. Kutatásunk eredményei ezáltal drámaian mutatnak rá a holokauszthoz kapcsolódó emlékezetminták velünk élő ellentmondásaira, feszültségeire, az emlékezet/felejtés dialektikus jelenlétére, valamint az empátikus emlékezeti narratívák és az antiszemita előítéletek együttes továbbélésére a mai magyarországi társadalomban. Ennek következtében a könyvünkben olvasható interjúnarratívák rámutathatnak a máig velünk élő magyarországi társadalmi feszültségek egyik megkerülhetetlen forrására is. Mindezek tükrében írásunk célja többek között hozzájárulni a magyarországi holokausztemlékezet megkerülhetetlen kérdéseinek átbeszéléséhez. Elemzéseink ezáltal nem csupán társadalmunk egyik legfontosabb kérdését járják körül, hanem segíthetnek az értelmező emlékezet megkéséssel, de még talán megvalósítható újragondolásában is.

Kutatásaink módszertana kulturális antropológiai részt vevő megfigyelésen, valamint személyes és fókuszcsoporthoz tartozó interjúk készítésén alapult.

Kutatásainkat egy észak-magyarországi faluban, Alfred Zukor szülőfalujában, Ricsén, egy kelet-magyarországi kistérség, Sárrét településén, egy nyugat-magyarországi kisvárosban, Kőszegen, egy kelet-magyarországi megyeszékhelyen, Miskolcon, Magyarország fővárosában, Budapesten, valamint a második világháború alatt Magyarországhoz tartozó, ma Romániában lévő Nagyvárad városában végeztük.

A falusi és a kisvárosi helyszíneken nem tudtunk magukat zsidóként azonosító személyeket a fókuszcsoporthoz meghívni. Nagyváradon, Miskolcon és Budapesten azonban sikerült zsidó és nem zsidó beszélgetőtársak együttes részvételével elkészíteni az interjúkat.

Az így megszervezett fókuszcsoporthoz tartozó interjúk során arra törekedtünk, hogy feltárjuk a holokauszt helyét a megkérdezettek zsidókkal kapcsolatos tudáskészletében (melynek részei a „zsidó” név lehetséges jelentései), a lakóhelyen 1944-ben történt deportálás forgatókönyveit, a történetek jelen való létét konstituáló elhallgatásokat és megszólalásokat, a történetekre való helyi emlékezés jeleit, valamint a felejtés és az emlékezés kockázatait.

A csoportok tagjaihoz intézett kérdéseket hat tematikus blokkba foglalva tettük fel. Az összes fókuszcsoporthoz tartozó interjú során feltett kérdéseink a következők voltak:

Általános bevezető kérdések:

1. Kik a zsidók?
  2. Mik voltak az antiszemitaizmus és a zsidóüldözés okai?
- Helyi emlékezet:
3. Hogyan történtek a deportálások az önök településén?
  4. Vannak-e látható jelek a településen az itt élt zsidókról és a holokausztról?

Az emlékezés és felejtés kultúrája:

5. Volt-e szó a holokausztról családtagjai/barátai/iskolatórsai/tanárai/munkatársai/ismerősei között?

Zárókérdés:

6. Kell-e emlékezni a holokausztra?

Az első, kiinduló blokkban a „zsidó” szó szemantikára voltunk kíváncsiak, ami lehetőséget nyújtott a válaszadók számára, hogy a név sokféle jelentései közül kiválasszák azt, amit érvényesnek tartanak. A második blokkban a „zsidó” név által jelölt kisebbségi csoport és a környező többségi társadalmak közötti, megpróbáltatásokkal teli viszony okaira kérdeztünk rá, rávezetve a válaszadókat a harmadik blokk témáját képező 1944-es évre, amikor sor került Magyarországon a vidéken élő zsidóknak minősített lakosság teljes körű deportálására. A negyedik blokk kérdései a deportálás helyszínein ma is ott található nyomok, emlékeztető jelek számontartását feszegették, feltárva az eltűntek jelenvalóságára emlékeztető hiányt. Az ötödik blokk kérdéseinek célja a helyben megtörtént holokauszt emléke-

zete intergenerációs változatainak kiderítése volt, mely lehetőséget adott arra, hogy a megkérdezettek feleleveníthessék az emlékezés és a felejtés finom szálai-ból a családi emlékezeti mintákat. A záróblokkban tettük fel a vizsgálat alapvető céljának megfelelő kérdést, mely azt a dilemmát feszegette, hogy a holokauszt történéseitől időben egyre távolodva a fájdalmas, felsebzett múlttal együtt élő mindenkori jelen számára az emlékezés vagy a felejtés lenne-e a legjobb megoldás.

A fókuszcsoportos interjúk mindegyike során a félig strukturált kérdezői technikát alkalmaztuk, azaz hagytuk a beszélgetőtársakat az általuk felvetett kérdéskörökről, témákról, személyes emlékekről és gondolatokról is beszélni, beszélgetni. Ugyanakkor ezek után visszatértünk az általunk megismerni kívánt kérdésekhez, hogy összehasonlíthatóan is értelmezhetővé váljanak interjúink narratívái. A személyes interjúk mindegyike narratív interjú volt. A könyvünkben olvasható és értelmezett narratívák azonban nem csupán az interjúkat, hanem a terepmunkák során elhangzott és lejegyzett beszélgetéseket is magukban foglalják.

Könyvünk első része a kulturális antropológiai megközelítés perspektívájából, kutatásunk terepmunka-tapasztalatainak tükrében értelmezi a holokauszt helyi emlékezetét Magyarországon. A könyv első részében található példák betekintést nyújtanak a kutatásunkat átítató atmoszférába és az ebből fakadó módszertani nehézségekbe, akadályokba. A terepmunkánk során ugyanis még a kutatásunk iránt nyitott résztvevők többsége is elutasította a vizuálisan rögzített interjúkban való részvételt. Mindez a holokausztemlékezet kutatásának témájával, mind pedig a kutatócsoportunkkal szembeni bizalmatlanságból fakadt. Ehhez kapcsolódott az a bizonytalanság, amelyet beszélgetőtársaink önmaguk irányában éreztek, tartva attól, hogy nem tudják, mit fognak mondani az interjúban, és a felvételben való részvételük milyen „következményekkel” járhat számukra. Mindennek tükrében könyvünk első része részletesen elemzi a kutatásunkat átható bizalmatlanság légkörének társadalmi és politikai összefüggéseit, zsidó és nem zsidó szemszögből egyaránt. Egy fejezetet szentelünk ugyanakkor azoknak a pszichológiai folyamatoknak is, amelyek a bizalom kialakulásához vezettek az interjúkban részt venni hajlandó beszélgetőtársainkban.

A második rész a kutatás során rögzített interjúk szociálpszichológiai elemzését tartalmazza. Ezek segítségével a narratívákban fellelhető általánosabb mintázatokra figyelhetünk fel. Kutatásunk során hét településen 16 fókuszcsoportos interjút készítettünk, összesen 112 személlyel. A könyvünk második részében található elemzés a fókuszcsoportos interjúk során keletkezett szövegkorpuszra épül, amelyet az általunk feltett hat kérdés szerint strukturáltunk. A hat kérdés szerint szegmentált fejezetekben az általunk jellemzőnek tartott interjúrészleteket értelmezzük. Az elemzésekben markánsan jelenik meg a nem zsidó interjúalanyok részéről a magyarországi deportálásokról emlékező kapcsolódó hallgatás, a magyar társadalom felelősségének hátrítása és az ezzel járó büntudat. Kutatásunk atmoszférájára jellemző módon csupán egyetlen olyan interjúalany volt hajlandó beszélgetni velünk, akinek a családjában nyilas elkövető volt. Ebben a fejezetben részletesen elemezzük a holokauszt emlékezetével kapcsolatos zsidó narratívákat is, amelyekben az asszimilációs folyamat tragikus kudarcának, a holokauszttal kapcsolatos „zárt”, óvatos kommunikációnak és a máig élő félelemnek a narratívái dominálnak.

A könyv harmadik, összegző része az általánosabb emlékezeti minták mellett, illetve az azokkal együtt meglévő transzlokális és transzgenerációs különbségeket és hasonlóságokat mutatja be. Könyvünk harmadik része feltárja, hogy a nem fővárosi településeken a reflektálatlan antiszemitizmus és a dichotomizáció sztereotípiáinak megléte mindhárom generáció zsidósághoz való viszonyulására jellemző. A többi helyszínhez képest Budapesten összetettebb mintázatokat, heterogénebb narratívákat fedeztünk fel a transzgenerációs emlékezetben. Ennek elsődleges oka

a zsidó kultúra láthatóbb jelenléte a fővárosi mindennapokban és terekben, míg a nem budapesti beszélgetőpartnereink többségének nincs ismerete és személyes kapcsolata a zsidósággal. Ugyanakkor a fiatal, nem budapesti beszélgetőpartnereink körében megjelennek kritikus hangok is az idősebb generációk magatartásával és a holokauszt emlékezetének személytelen megnyilvánulásával szemben. Az is igaz viszont, hogy a nem budapesti generációkban megnyilvánuló reflektálatlan antiszemita sztereotípiák és a holokauszttal való szembenézés hátrítása a budapesti fiatalok körében is megtalálható. Ezzel összefüggésben látható, hogy a zsidósággal kapcsolatos dichotomizáció folyamata és a holokauszt emlékével kapcsolatos elhallgatás és tabusítás minden vizsgált településen és generációban megtalálható.

Könyvünk célja, hogy értelmezően vehessük szemügyre a holokauszt emlékezetének jelenlegi magyarországi jelentéseinek összetettségét. Ennek segítségével szeretnénk felhívni a figyelmet arra is, hogy a magyar társadalom előtt még hosszú út áll addig, hogy a közös emlékezet hangjai mindenkihez eljussanak, és ezeket a hangokat közösen meg is halljuk, és meg is tudjuk beszélni, értően és érzékenyen, odafigyelve egymásra.

A következő oldalakon könyvünknek azt az alfejezetét olvashatják, amelyben nem zsidó beszélgetőtársaink kutatásunkhoz kapcsolódó bizalmatlanságát elemezzük. Ebből a részből nem csupán kutatásunk fent említett atmoszférája, de ennek az atmoszférának társadalmi jelentései is elgondolkodtatók lehetnek az olvasó számára.

A holokauszt emlékezetéhez kapcsolódó bizalmatlanság nem zsidó olvasatai

■ Budapesti terepmunkáink során az idősebb generáció körében készítendő második fókuszcsoportos interjúra készülve mindössze egy nem zsidó beszélgetőtársunk mondott igent a felvételen való részvételre. Mindez nagy dilemmát okozott számunkra.

Egyikünk hazafelé sétálva egy este összefutott az egyik, korábban a középkorúak körében készített felvételen részt vevő interjúpartnerünkkel. A találkozás során szóba került fenti dilemmánk is. A férfi nem zsidóként szívesen vett részt az említett középkorúakkal készített fókuszcsoportos interjúban, ezért is volt számára meglepő, hogy az idősebbek korosztályából megkeresett beszélgetőtársaink elutasítják a felvételen való részvételt. Ezután felajánlotta, hogy szól szüleinek, akiket ő „nagyon nyitott keresztényekként” jellemzett, és akiknek baráti társaságából biztosan többen részt vesznek majd az interjúban, ahogyan azt ő is tette korábban.

Néhány órával ezt az üzenetet küldte WhatsAppon: „Beszéltem édesanyámmal. Kezdem érteni a problémád lényegét. Azt mondta, még meggondolja.” Az üzenetet egy mosolygós emodzsi zárta. Mondanunk sem kell, több üzenet nem érkezett...

Azokban az esetekben, amikor nem zsidó beszélgetőtársaink meg is indokolták, miért nem szeretnének az interjúban részt venni, többször hivatkoztak arra, hogy ők „nem tudnak semmit a témáról”. Ez még akkor is így történt, amikor szívesen és hosszan beszélgettek el velünk terepmunkánk során a „témáról”. Mikor ezt felvetettük nekik, azt mondták, hogy igen, „informálisan” megosztják velünk gondolataikat és emlékeiket, de „szégyellik” azt a „hiányt”, ami a zsidósággal és a holokauszttal kapcsolatos tudásukat illeti szerintük, és nem szeretnék, ha más is tanúja lenne ennek „nyilvánosan”.

A zsidósághoz kapcsolódó tudás hiánya, illetve az erre való hivatkozás még az interjúban részt vevő nem zsidó beszélgetőtársak esetében is tapasztalható volt. Ennek érzékletes példáját mutatja az a két következő interjúrészlet, amely Buda-

pesten készült. Az első részlet az idős, míg a második a fiatalok korcsoportjával készített fókuszcsoporthoz tartozó interjúinkból származik. A válaszok interjúnk első kérdésére („Kik a zsidók?”) reflektáltak:

„Nem tudom. Azt mondanám, hogy aki zsidónak született. Elejétől fogva... nem tudok rá válaszolni.”

„Az nem olyan, mint ha azt mondanád, hogy ő keresztény, máshogy működik ez a dolog, és abszolút nem vallási kérdés, hanem mondjuk származás, de közben meg ezt is olyan furcsának érzem, hogy mi van, hogyha valakinek az édesanyja nem zsidó, és akkor ő elvileg zsidó, de ő mégse vallja magát annak. Szóval, gondolom, van ilyen is. Szóval én nem tudok válaszolni erre a kérdésre.”

A zsidóságról való tudás hiánya és zavart homályossága erőteljesen fogalmazódik meg a fenti interjúrészletekben. Erre utal például a második interjúrészlet, amikor a fiatalember arról beszél, „hogya valakinek az anyja nem zsidó, és akkor ő elvileg zsidó”. Beszélgetőtársunk itt hibásan utalt a rabbinikus-halachikus normarendszerre, amely szerint, ha az édesanyja zsidó, akkor gyermeke is az. Lehetséges, hogy fiatal beszélgetőtársunk csupán azért tévedett, mert zavarba jött attól, hogy tudása hiányos a zsidósággal kapcsolatban.

Ennek okairól és további jelentéseiről bővebben fogunk írni majd a dichotomizációról szóló értelmezésünkben, azonban már itt is láthatjuk, hogy a zsidóság „másságához” kapcsolódó tudáshiány, valamint az „ismeretlenségből” fakadó „zavartság” még azokban a narratívákban is előjön, amelyeket olyan személyek osztottak meg velünk, akik hajlandóak voltak részt venni a felvételeken.

S mivel – ahogy olvashattuk – mindkét interjúrészletet azzal zárták le beszélgetőtársaink, hogy „nem tudnak válaszolni a kérdésre”, megérthetjük, hogy mindez, miért okozhatott olyan „zavart” és bizonytalanságot más beszélgetőtársainknak, hogy nem vettek részt végül az interjúkban.

Láthatjuk tehát, hogy a „tudáshiányból” származó „zavar” még a budapesti nem zsidó beszélgetőtársaink körét is érintette. Nem meglepő tehát, ha azokon a településeken élők körében is ehhez hasonló visszautasításokat kaptunk, ahol a zsidóságról és a holokausztról való tudás, valamint a zsidó kultúrához és/vagy zsidó egyénekhez kapcsolódó személyes tapasztalat szinte teljes hiányával találkozhattunk.

Míndezt a legintenzívebben a Békés megyei Sárrét kistérség településeinek végzett terepmunkánk során tapasztalhattuk meg.

Ebben a környezetben „félelemként” nevezték meg egyes beszélgetőtársaink azt az attitűdöt, amely az „ismeretlen másokhoz”, a zsidósághoz való viszonyulásukat jellemzi.

Szeghalmon, a fiatalokkal készített fókuszcsoporthoz tartozó interjú egyik (a beszélgetőtárs és a kérdező között létrejött párbeszéd) alkalmával így került szóba a „félelem” a „Ki a zsidó?” kérdésünk kapcsán:

„– A zsidóság egy vallás szerintem. Találkoztam már. Az egyik tanárom annak vallotta magát, és kipát hordanak, ha minden igaz, akkor jól tudom.

– Jól.

– És ezért kérdezted is tőle?

– Nem, nem kérdeztem.

– Nem mentél mélyebben bele.

– Nem, nem mertünk. Ő osztályozott, szóval...

– Miért nem mertetek?

– Ő osztályozott minket.”

Az idézett beszélgetésben azt láthatjuk, hogy fiatal beszélgetőtársunk középiskolásként úgy sem mert „kérdezni” tanárától a zsidóságról, hogy emlékei szerint a tanár „zsidónak vallotta magát”. Félelmének indokaként azt nevezte meg, hogy elképzelése szerint rossz jegyet kaphatott volna, ha kérdéseket tesz fel a zsidóságról.

A „közele ismeretlentől” való félelem további példáját nyújtja egy másik interjúban elhangzott beszélgetés, amely arra is utal, hogyan öröklődhet, kommunikálódhat a családon belül a zsidósággal szembeni (és így kutatási témánkkal is kapcsolatos) bizalmatlanság:

„– Bennem egyfajta félelemmel vegyes tisztelet alakult ki egyébként a zsidóság iránt. Ez részben abból is adódik, hogy itt éltem régen a Körösladányban, azóta már elkerültem. Nagyon szeretett nagyszüleim által szerintem ez a fajta habitus lett átadva, hogy tisztelet mindenképpen irányukba, de mindig egyfajta félelem is, ami egy tény és való, hogy ez így volt, de semmi esetre, aminek nagyon örülök, sosem volt gyűlölet.

– Ezt körül tudnád írni, hogy ez a félelem ez mit jelentett?

– Hát például a nagymamámmal beszélgettünk, és akkor nyilván ő ’21-es születésű volt, úgyhogy jócskán a Horthy-rendszerben növekedett föl. És ő is tényleg a helyben élt emberkéket is mindig szerette és tisztelte, de közben mindig... Ezt most nehéz kimondani igazából, de nyilván nyomot hagyott a tanítás, mivel a gyerekek képlékeny időszakában, tehát, rajta is nyomot hagyott a tanítás, ami arra a korra jellemző volt. Volt egy mondat, amit érdemes lenne megjegyezni, és azt nehéz kimondani, de azt gondolom, hogy ezzel nem ellene beszélek, hanem ez tény, hogy hát, hogy tudod, hogy így mondta, hogy az okos németek sem bírtak velük. Most nem is biztos, hogy bele szeretnék ebbe menni, hogy ez pontosan mire gondolt. De hogy mindig tisztelettel beszélt, és igazából sosem volt gyűlöletről szó, de mindig valamiért egyfajta, tehát az, hogy az embernek megmaradt ez a fajta ilyen külön kezelés, de hogy így éreztem.”

Beszélgőtársunk szerint tehát „egyfajta félelemmel vegyes tisztelet” jellemzi a zsidósághoz való viszonyulását, amely a nagymamája antiszemita olvasatából fakad, miszerint a zsidókat egyszerre lehet tisztelni és félni tőlük, hiszen velük még az „okos németek sem bírtak”. Az interjúrészlet erőteljesen mutat rá beszélgetőtársunk reflektálatlan antiszemita attitűdjére is, hiszen bár a nagymama szavai szörnyűek, és ezt ő is érzi, mégis a nagyszülei által örökölt, zsidósághoz kapcsolódó képet pont hogy „tiszteletteljesnek” és „gyűlölködéstől mentesnek” értékeli. Ugyanakkor – és valószínűleg épp ezért – a kettőség (ahogy fogalmazott, a „kettős kezelés”) érzete miatt a zsidóság iránt megfogalmazott pozitív hozzáállása benne is „egyfajta félelemmel” párosul.

A „tiszteletteljes félelem” mellett olyan narratívákkal is találkoztunk kutatásunk során, amelyekben megjelenik a zsidók „kivételeztségéhez” kapcsolódó antiszemita attitűd még a holokausztot követő események kapcsán is. Erre utal a következő sárréti interjúrészletünk, amelyben egyik idős nem zsidó beszélgetőtársunk beszél a zsidósághoz kapcsolódó emlékeiről.

„Az első rendőrparancsnok, a Piltz Tibor, neki ki merem mondani a nevét, egy zsidó fiatalember volt akkor, és akkor leszerelték a csendőrbrigádót. Na, ott hallottam még egy vitát, amit érdemes, hogy mindig azon panaszkodtak az emberek egymásnak, főleg azok, akik a hároméves hadifogságból hazaértek, hogy ők nem kapnak segélyt, a zsidók miért kapnak. Én nem tudom bizonyítani, csak emlékszem, hogy a fülemben van, hogy ezen vitakoztak a hazatért hadifogyók. Meg mondták ott a Piltz Tibornak is, azt mondja, Piltz úr, maga kap segélyt, mi miért nem kapunk. Mi is odavoltunk ennyi ideig. Ez az, hogy mi lett a végeredmény, ez megmaradt bennem.”

Ami, tehát beszélgetőtársunk emlékeiben máig „megmaradt”, hogy a vészkorzok után a hazaérkezett nem zsidó hadifogyók számonkérték a helyi rendőrparancsnokon, aki „zsidó fiatalember volt”, hogy miért csak a „zsidók kapnak segélyt”.

Úgy tűnik, hogy a távolságnak és a bizalmatlanságnak helyi jelentései között több olyan múltbéli, a helyi emlékezetben „sérelemként” rögzült konfliktust és az ezekkel összekapcsolódó antiszemita attitűdöt is találunk, amelyek kibeszéletlen-

sége nem csupán a kutatásunkhoz kapcsolódó bizalmatlanságot konzerválhatja, de a múlttal való közös és nyílt szembenézést is tovább akadályozhatja a sárréti régióban is.

Ezt egészítik ki azok a további interjúrészek is, amelyek összekötik a „félelem” narratíváját a helyi emlékezet nem közvetlenül a soához kapcsolódó aspektusaival. Ezekben a narratívákban a bizalmatlanság atmoszférájának átfogó „kulturájára” pillanthatunk rá az emlékezet tükrében.

Ahogy a legutóbb idézett interjúrészet, a következő, szintén Sárréten készült interjúrészek is a második világháborút követő időszakra emlékeznek. Az interjúrészek további jelentéseit az adja, hogy beszélgetőtársaink az alábbiakat annak a kérdésnek a kapcsán fogalmazták meg, amikor azt kérdeztük tőlük, hogy volt-e szó valaha környezetükben a holokausztról. A következő narratívák ezért a soá emlékezetét övező „tabu” lokális jelentéseinek tágabb kontextusával is megismertethetnek minket.

„Én hetednapot ünneplő családban nőttek föl, annak is kereszteltek, de keresztelés után azt mondta apám, hogy ha valaki megkérdi, hogy milyen vallású vagy, akkor azt mondd, hogy református. Ez még az 50-es években volt, akkor sok mindenről hallgatni kellett. És erre oktattak bennünket is, hogy itt nincs zsidó, itt nincs csendő, itt ember mindenki, és hallgatni.”

„– Én meg azt még úgyse tudok Szeghalomról semmit. És én úgy gondolom, hogy féltek az emberek, azért nem mertek beszélni róla.

– Mitől féltek?

– Hát, hogy őket is elviszik valahova.

– Kik? Tehát, aki később beszél a holokausztról, nem zsidóként, őt is elvihetik, mert beszél a holokausztról?

– Igen. Például az én apukám három évig volt orosz fogságban, de egy szót soha nem mesélt róla.

– Az orosz fogságról sem?

– Arról sem. Úgyhogy nem tudunk róla semmit, hogy ő hogy meg mint élt odakint. Soha nem említett egy szót se róla, és ugyanúgy szerintem az itteni emberek is féltek. Még a falnak is füle van, sose tudják, hogy ki hallja meg. És milyen következménye van, ha ő valamilyen véleményt mond róla.”

Az interjúrészek valóban rávilágítanak arra, hogy a félelem és a bizalmatlanság nem kizárólag a soá emlékezetéhez kapcsolódik. Ugyanakkor a soá megtörténte olyan „precedens” hozott létre a sárréti társadalomban és így az emlékezetben is, amely azt a tapasztalatot is életben tartotta (és tartja), hogy azután ugyanez bármikor és bárkivel megtörténhet, ahogy ezt a második interjúrészt is olvashattuk. A zsidósággal és a holokauszttal összekapcsolt félelemre elgondolkodtatón utal az első interjúrészet, amelyben azt olvashatjuk, hogy még az ötvenes években is tanácsosabb volt reformátusnak identifikálni magát azoknak, akik a szombati hetednapot ünneplő adventisták felekezetéhez tartoztak.

Tanulságos továbbá azt olvasni az interjúrészekben, hogy a holokausztot követő időszakban annyira „féltek az emberek”, hogy még az orosz hadifogságról sem mertek beszélni, mert „féltek”, hogy „őket is elviszik valahová”.

Azok a sárréti beszélgetőtársaink is, akik nem vettek végül részt az interjúban, visszatérően osztották meg velünk azt az „öröklött félelmet”, ami miatt még az 1956-os eseményekről sem mertek később beszélni a családban. Egyikük ennek kapcsán arról számolt be, hogy „nem tudni, miért”, de édesapját ’56-ban több évre elvitték „valahová”, de erről ő később sem beszélt egy szót sem. A hallgatás ezáltal járul hozzá a mai napig a bizalmatlanság atmoszférájának fenntartásához, amely, ha esetenként nem is közvetlenül, de esszenciálisan kapcsolódik a soá traumájához is. Nem véletlen tehát, hogy kutatásunk is újra és újra beleütközött a bizalmatlanság falaiba.

Mikor visszavittük Körösladányba az ott készült dokumentumfilmünket, többek között a bizalmatlanságból épített falak okairól beszélgettünk a film megtekintése után. A beszélgetést követően egy idősebb férfi lépett oda egyikünkhöz, hogy ha nem is nyilvánosan, de négy szemközt – ahogy fogalmazott – „megvilágítsa” számunkra a bizalmatlanság atmoszférájának „természetét”.

Elmondása szerint édesapja a rendszerváltáskor visszaigényelhette volna családjuk elkobzott földjeit. Úgy döntött végül azonban, hogy nem igényel vissza semmit, mert „fél”. Mindezt – beszélgetőtársunk szavaival – „’56-ra hivatkozva” indokolta meg édesapja, amikor „mindenki azt hitte, hogy visszakaphatja, amit elvettek tőle, aztán csak még jobban megbüntették érte”.

Végül pedig ezt követően sem maradt el a holokauszt traumájára való utalás a beszélgetés során, miszerint, ha egyszer egy „embercsoporttól” elvehették tulajdonukkal együtt az életüket is, ez bármikor és bárkivel „ismét megtörténhet”.

Az idézett idős férfi különösen tragikusnak tartotta, hogy apja még a rendszerváltás idején, a közelmúltban is ennyire bizalmatlan maradt – ahogy fogalmazott – „mindennel szemben”. Ami pedig még inkább elkeseríti, osztotta meg egyikünkkel, hogy mindezt a mai napig meg tudja érteni, mert „ilyen ez a vidék, és ilyen ez a világ”.

A felidézett beszélgetés drámaian mutat rá a bizalmatlanság tágabb történelmi és társadalmi atmoszférájára. Láthatjuk, hogy még azok a beszélgetőtársaink is, akik nem érintettek személyesen vagy családjukon keresztül a soá borzalmaiban, nem rendelkeznek személyes tudással a zsidóságról és az áldozatokról, visszatérően reflektálnak a holokausztra, mint egy általánosabb, mindenkit érintő történelmi referenciapontra, amely a mai napig hozzájárul a társadalmunkban élő bizalmatlansághoz.

Olvashattuk ugyanakkor azt is, hogy fentebb idézett beszélgetőtársaink számára a holokausztból mint „precedensből” levont tanulság nem enyhíti vagy fogalmazza át a zsidóságtól való távolságot, bizalmatlanságot vagy „félelmet”.

Felmerülhet a kérdés, hogy a személyes ismeretség nem zsidók és zsidók között csökkentheti-e a távolságot a holokausztra való emlékezés során.

Számos példa mutat erre (amelyekről későbbi elemzéseinkben lehet majd olvasni), és kutatásunk célja is az ehhez való hozzájárulás. Kutatásunk néhány példája azonban elgondolkodtathat minket a feltett kérdés komplexitásáról.

Az egyik ilyen példa a már többször említett és a későbbi elemzéseink során majd részletesen körüljárt „tabu”, a holokausztról való beszélgetések hiánya.

A következő, budapesti idősek körében felvett két interjúrészlet érzékletesen mutat rá erre.

„Nem volt téma. Tudtuk, hogy az évfolyamtársainak a fele zsidó, tisztában voltunk vele, utána a munkahelyemen, ott is a tanáraink egy-kettő kivételével talán mindegyik zsidó volt. Nem volt téma, ugyanúgy nem.”

„Fel sem merült, ennyiről szólt a történet, tehát a család ilyen, és kész! Na most ők egymás között talán-talán lehet, hogy beszéltek ilyesmiről. Mítudom én’... a nagymama esetleg elmondta. Viszont nekünk, amikor mi gyerekek átmentünk hozzájuk játszani, ugye, mert egy család voltunk, velünk, érthető módon, nem beszéltek. Mi egy másik szobában játszottunk, mi erről nem tudtunk jóformán semmit. Tehát én is, amikor már felnőttem, és már elkezdtem különböző dolgokról tudomást szerezni, akkor vettem tudomást arról, hogy mi történt. Hát addig az sem tűnt fel nekem, hogy nekem négy félig zsidó unokatestvérem van. Senkit nem érdekelt ez a dolog.”

Ezekből a rövid interjúrészletből is láthatjuk, hogy még abban az esetben sem volt szó a holokauszt történéseiről, amikor érintettek és nem zsidók együtt tanultak vagy dolgoztak, mindennapi, közeli személyes kapcsolatban egymással, sőt mint a második interjúrészletben láthatjuk, még arra is van példa, hogy még akkor sem beszéltek erről, ha a családtagok között is voltak érintettek...

Egyik Budapesten kívüli vetítésünk után a fentiekhez kapcsolódó emlékezetes beszélgetésben volt részünk. A vetítés után odajött hozzánk egy fiatal nő, és elmesélte, hogy neki miért – ahogy fogalmazott – „traumatikus” a holokauszt témája. A nő nem zsidó, viszont nagymamájának volt Budapesten egy nagyon közeli barátja, aki holokauszt-túlélő volt.

Amikor beszélgetőtársunk kislány volt, többször is meglátogatták ezt a családi barátot Budapesten, késő estéig meghittén beszélgetve. Amikor a kislány figyelmes lett arra, hogy a bácsi, nagymamájának barátja, megemlíti, hogy egyszer majdnem a Dunába lőtték, a kislány rákérdezett ennek részleteire. A bácsi viszont a többször feltett kérdés ellenére sem válaszolt, hanem könnyes szemmel nézett maga elé. Amikor a kislány és a nagymama szállásukra érkeztek, a nagymama lekevert neki egy nagy pofont, és azt mondta, hogy „ilyet soha nem szabad megkérdezni”. A fiatal nőt azóta is bántja és összezavarja ez az eset, és úgy érzi, van egy olyan távolság az emlékezetben, amit „nem szabad” bolygatni.

Hasonló példakkal találkoztunk nagyváradi interjúnk során is. Mindez azért is elgondolkodtató, mert Nagyváradon több olyan személy is részt vett a fókuszcsoporthoz tartozó interjúban, akik bár – az iménti példához hasonlóan – szintén nem zsidók, de családjuk szoros baráti viszonyt ápolt zsidó családokkal és túlélőkkel is. Ennek ellenére ők nem beszélgettek a holokausztban érintettekkel a szóban történekről.

„Nagyon sok túlélővel találkoztam, pontosabban, bocsánat, a családjaikkal. Tehát ez azért közvetlenebb viszony. Van például a mi családunknak egy olyan nagyon közeli, szinte családtagnak számító barátja, akinek a szülei voltak túlélők... De nem, ez nem, ez sose volt téma. A mi barátaink voltak, akikről tudtuk, hogy zsidók, akikről tudtuk, hogy ez történt velük otthon. Mindig vigyázni kellett arra, hogy mikor miket mondunk, de ez a személynek a története volt, nem egy általánosabb keret. Tehát tulajdonképpen tabutéma volt, ezt akartam ezzel mondani.”

„Nem, nem, nem beszélgettem soha túlélőkkel. Tudtuk emberekről, például a bácsi, aki hozzánk járt, hogy ő megjárta Auschwitzot, de nem volt szabad kérdezni. Tehát erről abszolút tabuként mindig azt mondták, hogy tartsuk tiszteletben az ő életüket, és nem volt szabad kérdezni.”

„Én is sokkal találkoztam, de részben a generációs különbségek miatt sem beszélgettünk erről, hát én lehettem mondjuk tizenéves, ők meg hetvenes vagy akár még több. Emlékszem, hogy a Magda néninek a karján ott volt a tetoválás – számok, illetve egy »A« betű – és én a nagymamámat kérdeztem, hogy az micsoda. Mert hát olyat nem láttam még addig. De ezt is úgy kérdeztem, hogy este, mikor – mert náluk aludtunk –, és mikor lefeküdtünk, és akkor kérdeztem nagymamámat, hogy mi az ott – és mondta, hogy erről nem szabad, nem illik beszélni.”

„Valahol mindig volt bennem valamilyen ódzkodás, hogy ez egy olyan dolog, amit nem illik megkérdezni.”

Ezekből az interjúkból is láthatjuk, hogy hiába voltak beszélgetőtársainknak túlélő ismerősei, barátai, sőt „szinte családtagok”, mégis „vigyázni kellett arra”, hogy ne hozzák fel a szó „tabutémáját”, mert azt értették meg velük nem zsidó családtagjaik, hogy „erről nem szabad, nem illik beszélni”. Ezért aztán még fent idézett beszélgetőtársainkban is kialakulhatott „valamilyen ódzkodás” a holokausztra vonatkozó közös, egymás felé forduló kommunikációval kapcsolatosan.

További adalékul szolgálhat mindehhez egyik, miskolci középkorúak körében végzett fókuszcsoporthoz tartozó interjúnk egyik részlete is, amelyben beszélgetőtársunk nem a holokauszt, hanem a zsidóság kapcsán beszél arról a „titokzatosságról”, megközelíthetlenségről, ami „körülvehet” egy zsidó embert.

„Az apám keresztanyjának a szomszédja volt. Ott egy hosszú házban laktak, az első házrészben élt ez a néni, és amikor mi mentünk ehhez a keresztanyuhoz, aki az apám keresztanyja volt, akkor ez a néni ott úgy ült. Köszöntünk neki, és ott éreztem meg, hogy a néni körül titok van. Körülbelül húsz év telt el, amikor csak

úgy melleleg, amikor a nagyanyámat éppen, talán három vagy négy héttel a halála előtt még úgy melleleg meg tudtam kérdezni, hogy ugye a Kertész néni, ugye ő zsidó volt. És nagyanyám mondta, hogy igen, és ez úgy merült fel, hogy ő sokszor elmondta, hogy ő szolgált, szolgált, szolgált, és akkor úgy húsz vagy harminc év után csak megkérdeztem, hogy hol szolgált, és mondta, zsidóknál.”

Az utolsóként idézett interjúrészek azért is lehetnek különösen elgondolkodtatóak, mert az utolsóként idézett „titok” összekapcsolódni látszik azzal, amit korábban az „egyfajta félelemmel vegyes tiszteletből” eredő „ismeretlenségről” és „távolságról” szóló narratívákban láthattunk megfogalmazódni nem zsidó beszélgetőtársaink részéről. Ahogy pedig később láttuk a soát túlélők iránt „illemből” fel nem tett kérdések kapcsán, ez a „távolság” a közös nem zsidó és zsidó holokauszt- emlékezet csendjének és hiányának fenntartásával is együtt jár. A csend fennmaradása pedig a bizalmatlanság falait is tovább erősíti.

A túlélők nem zsidó barátai tapintatból, „illemből” nem kezdeményeztek beszélgetést a soáról, ezzel viszont gyermekeiknek és unokáiknak sem adták meg az esélyét annak, hogy azok személyes példákön keresztül halljanak a vézskorszak borzalmairól. Tapintatukat pedig átítatta és láthatatlanul hálózta be a bizalmatlanság atmoszférája.

